
• ŠTÚDIE A ANALÝZY •

DOI: <https://doi.org/10.31577/SPS.2019-2.1>

ZDENĚK VESELÝ

Středisko mezinárodních studií Jana Masaryka, Vysoká škola ekonomická, Praha, Česká republika

NĚMECKÁ OTÁZKA A ČESKOSLOVENSKO PO DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLCE.¹

THE GERMAN QUESTION AND CZECHOSLOVAKIA AFTER WORLD WAR II.

The paper deals with the relation of Czechoslovakia to the German question after WW2. The author categorises the issues into three periods. Immediately after the end of the war (1945-1948) Czechoslovakia - the first victim of the aggression of Nazi Germany – had made a considerable effort for achieving a peace treaty on the basis of the Potsdam agreement of the great powers of the anti-Hitler coalition. The way of dealing with the question of postwar Germany and the relationship towards Czechoslovakia was to come up with the reality of the international relations after WW2 in the form of Cold War (1949-1989). The first outcome of this new situation was the split of Germany and the loss of the independence of the Czechoslovakia, which became a satellite of the Soviet Union. Also in relation to Czechoslovakia the German question was resolved after the end of Cold War (1990), when the Soviet Bloc fell apart and Germany was reunified. Reunified Germany as a democratic state became a partner for Czechoslovakia (or more precisely, its succeeding states the Czech Republic and the Slovak Republic) and later on even an ally in the NATO and the EU.

Key words: Nazi Germany; Czechoslovakia; foreign policy; Munich agreement; WW2; Potsdam agreement; expulsion of Germans; Cold War; Federal republic of Germany; German democratic republic; soviet bloc; détente; Ostpolitik; Prague agreement; velvet revolution; czechoslovak-german friendship agreement; Czech-German Declaration.

¹ Stať byla zpracována v rámci grantového projektu VEGA SAV č. 2/0045/16 *Politika a história – súčasť vyrovnávania sa s minulosťou*. Její zpracování dílem vychází z textu, který byl podkladem pro autorovu monografii týkající se komplexně mezinárodního postavení, zahraniční politiky a diplomacie českého státu (VESELÝ, Z.: *V silokřivkách mezinárodních vztahů: mezinárodní postavení, zahraniční politika a diplomacie českého státu od jeho vzniku po vstup do EU*. Praha : Oeconomica, 2018).

Úvod

Řešení problematiky Německa, vyjádřené pojmem *německá otázka*, představovalo po druhé světové válce pro Československo, jakož i pro řadu dalších evropských států, kardinální záležitost vyrovnání se s minulostí v podobě německé nacistické agrese a okupace.

K německé problematice po druhé světové válce již byla i v českém, i slovenském prostředí s různou intenzitou a možnostmi svobodného akademického zkoumání problematiky publikována celá řada dokumentů a napsána plejáda titulů. Avšak z hlediska tematického pojetí se tyto týkaly převážně dílčích problémů česko(slovensko)-německých vztahů vztahujících se především k problematice německé menšiny ve vztahu k Československu v období 30. a 40. let 20. století a z toho plynoucích konsekvencí (Mnichovská dohoda, 1938, okupace českých zemí, poválečný odsun Němců²). Méně jich již bylo věnováno problematice poválečného uspořádání Německa a v souvislosti s tím reflexi česko(slovenské) zahraniční politiky³. Přispět ke zmírnění tohoto deficitu bylo též autorovým motivem k napsání této statě.

V rámci úvodu je potřebné učinit nejdříve několik poznámek k obsahovému a koncepčnímu pojetí statě a na prvním místě k onomu výše uvedenému termínu *německá otázka*. Obecně se pojem „otázka“ považuje za zástupné vyjádření pro nevyřešený národnostní, územní, politický či právní problém určitého státu, teritoria a též i za problém širší, mezinárodní povahy. Konkrétně např. česká otázka, *irská otázka* či *východní otázka* ve spojitosti s problematikou Balkánu v 19. století.⁴ Tak do této pojmoslovné výbavy moderních mezinárodních vztahů patří i německá otázka.⁵

Německá otázka představovala záležitost možno říci zásadního významu pro podobu a stabilitu mezinárodního systému v Evropě již v 19. století. Ten si podržela i ve 20. století a to ve dvou rovinách. Tu první, širší představuje rovina mezinárodní, multilaterální. Užší rovinu pak představuje německá otázka ve vztahu k jednotlivým zemím, konkrétně i k českým zemím, resp. k Československu, jehož relace v období po druhé světové válce ve vztahu k ní je tématem této statě.

² Z řady titulů v nedávné době např. KUKLÍK, J. – NĚMEČEK, J. – ŠEBEK, J.: *Dlouhé stíny Mnichova: Mnichovská dohoda očima signatářů a její dopady na Československo*. Praha : Auditorium, 2011; NĚMEČEK, J., ed.: *Mnichovská dohoda: cesta k destrukci demokracie v Evropě = Munich agreement: the way to destruction of democracy in Europe*. Praha : Karolinum, 2004; MARŠÁLEK, P.: *Pod ochranou hákového kříže: nacistický okupační režim v českých zemích 1939–1945*. Praha: Auditorium, 2012; STANĚK, T.: *Odsun Němců z Československa 1 945–1947*. Praha : Academia 1991.

³ Zde především KUČERA, J.: *Žralok nebude nikdy tak silný: československá zahraniční politika vůči Německu 1945–1948*, Praha : Argo, 2005; TÝŽ. *Mírové uspořádání s Německem: od protihitlerovské koalice k Česko-německé deklaraci*. Praha : Dokořán, 2018.

⁴ Ve vztahu k české otázce viz např. MASARYK, T. G.: *Česká otázka: snahy a tužby národního obrození; Naše nynější krize: pád strany staročeské a počátkové směrů nových*. 8. vyd. Praha : Svoboda, 1990; ŠINDELÁŘ, B.: *Vestfálský mír a česká otázka*. Praha : Academia, 1968; KVAČEK, R.: *První světová válka a česká otázka*. 2. vyd. Praha : Triton, 2013.

⁵ Užití termínu viz např. DUNBABIN, J. P. D.: *The Cold War. The Great Powers and their Allies*. Second Edition. London – New York : Pearson – Longman, 2008, s. 119 an.

Také v dějinách Československa německý fenomén představoval faktor téměř kardinální. A to opět ve dvou vzájemně propojených rovinách. Jednak a především v rovině národnostních vztahů Čechů a Němců v rámci jednoho státního celku (samostatný český středověký stát či habsburská monarchie). A jednak v rovině mezistátních vztahů od roku 1918 po mezi Československem a Německem. Na význam německého fenoménu pro české dějiny poukazoval již v době německých sjednocovacích snah v 19. století ve svém stěžejním díle k dějinám českého národa František Palacký, který smysl českých dějin spatřoval v neustálém stýkání a potýkání s Němci.⁶ Problematika Němců i Německa rezonovala v českém prostředí i po vzniku Československa. Připomeňme v této souvislosti např. úvahy a názory filozofa E. Rádl a E. Beneše v době rostoucího ohrožení Československa nacistickým Německem.⁷

Problematika německé otázky ve vztahu k Československu podobně jako řada jiných mezinárodních problémů neměla, jak už bylo více méně uvedeno výše, charakter jen úzce bilaterální, ale byla součástí široké škály multilaterálních vztahů. Uvedená problematika po druhé světové válce (podobně jako již po první a podobně jako celá řada dalších problémů mezinárodní povahy) nepředstavovala problém jen pro Československo, ale týkala se i dalších států. Její řešení bylo především v rukou hlavních vítězů války, tj. velmocí protihitlerovské koalice. To představovalo sice užší, ale rovněž multilaterální dimenzi a bylo závislé především na vztazích mezi nimi.

Ve vztahu k tomu je nutno z hlediska zájmu Československa o řešení německé otázky vzít v úvahu i možnosti a limity Československa dané jeho mezinárodním postavením po druhé světové válce a z toho plynoucí jeho postavení jako aktéra mezinárodních vztahů.⁸ Pro období let 1945–1948 Československo představovalo víceméně rovnoprávný subjekt v rámci protihitlerovské koalice a řešení německé otázky – a to v celoněmecké dimenzi – bylo pojímáno jako společná a shodná záležitost států protihitlerovské koalice v nejširším měřítku. V období studené války v letech 1949–1989 bylo Československo jako sovětský satelit v mezinárodních vztazích omezeným aktérem v situaci, kdy německá otázka byla zmrazena v podobě dvou německých států. Ve třetí situaci se Československo ocitlo v letech 1990–1992 v pozici opětně suverénního aktéra v situaci, kdy byla německá otázka dořešena německým sjednocením.

⁶ „Hlavní tedy obsah a základní tah celého dějinstva českomoravského jest, jakož jsme již podotkli, ustavičné stýkání a potýkání se Slovanství s Římanstvím a Němečtvím (...) může se také říci, že dějiny české vůbec hlavně na sporu s Němečtvem se zakládají, čili na pojímání a zamítání způsobův a řádův Německých od Čechův... Český národ (...) uhájil až podnes národnosti své, a jakkoli mnoho německého do života svého pojal i duchovně zažil, nepřestal proto býti slovanickým národem.“ A z toho vyvozuje závěr, který bývá připomínán až pro období mnohem pozdější, konkrétně polovinu 40. let následujícího století, ve spojitosti s úvahami E. Beneše: „I dnes ještě tatáž z dějin, jako povahy zeměpisné, úloha jemu se klade: sloužiti za most mezi Němečtvím a slovanstvím, mezi východem a západem v Europě vůbec.“ (PALACKÝ, F.: *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*. Faksimilie vydání z roku 1907. Praha : Erika, 1998, s. 8).

⁷ RÁDL, E.: *Válka Čechů s Němci*. Praha : Melantrich, 1993; BENEŠ, E.: *Německo a Československo*. Praha : Masarykův ústav AV ČR, 2005.

⁸ K této problematice blíže viz autorovu stať publikovanou nedávno na stránkách tohoto periodika (VESELÝ, Z.: Proměny postavení aktéra v mezinárodním systému. Případová studie: český stát. *Studia Politica Slovaca*, roč. X, č. 1, 2017, s. 48–64).

Posláním této statě bude pojednat jak Československo svými zahraničněpolitickými postoji usilovalo (či na základě svého ukotvení v sovětském bloku mohlo usilovat) vyrovnat se s předchozí nacistickou minulostí a s ní spojenou agresivitou Německa k řešení německé otázky.

Stat' je na základě výše uvedeného strukturována do tří periodických a shodně i problémových celků, které odrážejí jak výše uvedené podoby aktérství v mezinárodních vztazích, tak spolu s tím svázaný postoj Československa k německé otázce, resp. k jejímu řešení: 1. Porážka Německa a příprava mírové smlouvy (1945–1948); 2. Realita rozděleného Německa v době studené války (1949–1989); 3. Opětně sjednocené Německo po skončení studené války (1990–1992).

1. Postoj Československa k uspořádání poraženého Německa v rámci příprav mírové smlouvy (1945–1948)

Postoj Československa k Německu byl poznamenán v předchozím období turbulentní transformací vztahu z podoby sousedního státu (období 1918–1938) do podoby nepřítele, který nejdříve územně Československo okleštil (Mnichov 1938), pak rozbil a jeho českou součást okupoval (1939). Československá politika a diplomacie v exilu vyvíjela aktivní úsilí o odčinění tohoto stavu. Konkrétními úkoly v tomto směru bylo dosažení likvidace Mnichovské dohody a uznání existence Československa a jeho obnova jako jeden z cílů protihitlerovské koalice.

Počínání v tomto směru bylo úspěšné. V letech 1942–1944 Velká Británie, Francie a Itálie stvrdily neplatnost Mnichovské dohody, vedle nich československou vládu v exilu jako reprezentanta Československa uznal též Sovětský svaz, který se na základě smlouvy z roku 1943 stal opětným spojencem Československa. Za obnovu Československa po boku spojenců na západní i východní frontě aktivně bojovaly československé vojenské jednotky.

Jako jedné z prvních obětí nacistického Německa a následně aktivní součásti vítězné koalice se pro Československo vytvářely příznivé podmínky pro účast na mezinárodních jednáních o poválečném řešení německé otázky. V této souvislosti širší a užší pojetí německé otázky představovalo spojitě nádoby. Od mírové konference a následně očekávané uzavřené mírové smlouvy i Československo jako jiné státy, které utrpěly agresí nacistického Německa, očekávaly opatření a podmínky, díky kterým Německo přestane být hrozbou pro jejich bezpečnost a stabilitu mezinárodních vztahů. A spolu s tím Československo rovněž očekávalo, že do komplexu jednání mírové konference a mírových smluvních ujednání bude zakomponován i prioritní československý požadavek, kterým bylo odznamenání Mnichovské dohody i Německem a stvrzení toho na multilaterální mezinárodní úrovni.⁹

⁹ Dosud byla otázka Mnichovské dohody řešena jen na úrovni bilaterální a jen třemi jeho signatáři: uznáním neplatnosti Velkou Británií ze srpna 1942 (ovšem až od té doby, co dohodu porušil Hitler okupací českých zemí 15. 3. 1939!), uznání neplatnosti od samého počátku v letech 1942 a 1944 Francií (de Gaullův Francouzský národní výbor a následně jím vedená prozatímní vláda) a Itálií po svržení Mussoliniho (včetně Vídeňské arbitráže 1938) ze září 1944.

Prvním poválečným krokem k řešení německé otázky se v návaznosti na předchozí konference staly jednání a závěry Postupimské konference, na níž se tzv. Velká trojka shodla na opatřeních pro Československo velmi důležitých. Předně, že Německo bude byt' s územními újmami zachováno jako jednotný státní celek na bázi známých 4 D (demilitarizace, denacifikace, demokratizace, dekartelizace), jejichž realizace měla být zárukou, že Německo již v budoucnu neohroží mír ve světě. Dále to byl souhlas s odsunem německé menšiny z Československa.¹⁰ Odsun pak probíhal na základě souhlasu Spojenecké kontrolní komise z listopadu 1945 v následujících dvou letech a dotkl se celkem 2,6 milionů Němců, z toho na Slovensku 176 tisíc.¹¹

V rámci postupimských jednání bylo rozhodnuto též o německých reparacích. Jejich konkrétní výše byla i pro Československo určena dohodou přijatou na mezinárodní reparační konferenci v Paříži 21. prosince 1945 a podepsanou 14. ledna následujícího roku. Mezi 18 státy, kterým bylo přiznáno celkem 388 miliard předválečných amerických dolarů Československu připadl nárok na 11,5 miliard dolarů.¹²

Konkrétně a veřejně se svými požadavky Československo vystoupilo v rámci přípravné konference o mírové smlouvě s Německem, konané na úrovni náměstků ministrů zahraničních věcí spojeneckých velmocí v Londýně v prvních dvou měsících roku 1947. Ve shodě se svou zahraničněpolitickou orientací danou v Košickém vládním programu z dubna 1945 Československo zde podobně jako na jiných mezinárodních fórech vystupovalo především s podporou sovětských stanovisek.

V rámci toho československá delegace konferenci 22. ledna 1947 předložila memorandum, které obsahovalo postoje a náměty ohledně budoucnosti Německa a následně i konkrétní požadavky vůči Německu. Ohledně Německa byla prioritizována samozřejmě bezpečnostní dimenze. Z tohoto důvodu byl požadován účinný systém kontroly nad ním jako jednotným politickým a hospodářským celkem a plnění dalších postupimských ujednání.

V popředí vlastních československých požadavků byl samozřejmě do popředí stavěn požadavek neplatnosti Mnichovské dohody, považované za dohodu „nulitní a nenastalou“.¹³ Dále mělo dojít z geografických, strategických, dopravních a ekonomických důvodů ke korektuře hranic a rozšíření československého území o cca 810 km² jako část kompenzací za škody způsobené Československu nacistickým Německem. V připojených oblastech se měl na základě výměny zvýšit podíl českých a slovenských obyvatel. Z československé strany též bylo požadováno, aby v mírové smlouvě „*Nemecko právne uznalo faktický stav vytvorený odsunom československých štátnych príslušníkov nemeckej národnosti na základe Postupimskej dohody, aby ich prijalo za svo-*

¹⁰ Dle článku XII protokolu konference „německé obyvatelstvo nebo jeho složky, které zůstávají v Polsku, Československu a Maďarsku, bude třeba odsunout do Německa“. (*Mezinárodní konference 1943–1945. Dokumenty*. Ed. R. Kvaček. Praha : Nakladatelství Svoboda, 1985, s. 596–597).

¹¹ Přehledně viz příslušná pasáž in VESELÝ, *V silokřivkách mezinárodních vztahů*, s. 312–315, podrobně pak STANĚK, T.: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*.

¹² KUČERA, *Žralok nebude nikdy tak silný*, s.106–107.

¹³ *Dokumenty a materiály k otázce mírové smlouvy s Německem*. Praha : Ministerstvo zahraničních věcí, 1961, s. 28.

jich rovnoprávných občanov“ a aby jim ovšem bylo zabráněno vytvářet spolky, které by se staly základem iredenty proti Československu.¹⁴ V souvislosti s těmito požadavky také Československo projevilo zájem na kontrole Německa. V dalších požadavcích byly upřesněny reparační nároky a dopravní záležitosti, v jejich rámci např. svobodná přístavní pásma v Hamburku a Brémách.

Další postup při projednávání mírové smlouvy s Německem byl paralyzován narůstajícími vzájemnými rozpory mezi velmocemi protihitlerovské koalice. Západní velmoci se začaly aktivněji stavět proti sovětské politice, která byla mj. obviňována, že porušuje Deklaraci o osvobození Evropy ze summitu v Jaltě tím, že v zemích střední a jihovýchodní Evropy, které byly osvobozeny Rudou armádou, prosazuje nedemokratické uspořádání a favorizuje tamní komunisty. To se dotklo přímo i Německa, kde ve svých okupačních pásmech západní velmoci usilovaly o obnovu demokratických principů a tržní ekonomiky zatímco v sovětském okupačním pásmu byl vývoj diametrálně odlišný. Výsledkem toho nakonec bylo již v lednu 1947 vytvoření Bizonie na základě spojení amerického a britského okupačního pásma. Posléze se tento útvar rozšířil na Trizonii po spojení s francouzským okupačním pásmem.

Narůstající nesoulad a rozpory mezi spojenci právě v německé problematice velmi zneklidňovaly československou politickou scénu při vědomí, že tím se dostává do velkého dilematu i československá zahraniční politika. A v této souvislosti i bezpečnost Československa, linie jehož zahraniční politiky byla založena na spolupráci velmocí protihitlerovské koalice. Demokratické politiky v čele s prezidentem Edvardem Benešem to dostávalo do složité situace. A to i z toho důvodu, že to Československo ještě více připoutávalo na stranu jeho sovětského spojence, což aktivizovalo domácí komunisty v zápase o rozšíření jejich mocenského postavení. Ti také z narůstajících problémů v rámci protihitlerovské koalice obviňovali právě západní státy. Západní státy byly též obviňovány, že poškozují i československé zájmy kvůli tomu, že na mezinárodní scéně Československo podporuje sovětskou politiku a její stanoviska. V palbě kritiky se tak ocitlo zastavení dvou amerických úvěrů v roce 1946, ve vztahu k postupu v Německu pak zase snížení reparačních dodávek ze západních okupačních pásem v roce 1947 a také uvažované a posléze i realizované zapojení těchto pásem do Marshallova plánu.

Snahou komunistů bylo budit nedůvěru k západním státům s neustálou připomínkou hrozby nového Mnichova ve snaze o to více ve veřejnosti prezentovat sebe jako nejdůslednější obránce zájmů českého a slovenského národa a samozřejmě i jediného garanta orientace na Sovětský svaz, který byl vůči západním státům prezentován jako skutečný zastánce československých zájmů.¹⁵ Vnitropoliticky tím bylo sledováno oslabení pozic prozápadně orientovaných demokratických politiků.

¹⁴ Tamtéž, s. 29.

¹⁵ Na to upozorňoval např. 8. 4. 1947 i telegram z amerického velvyslanectví v Praze pro State Department ve Washingtonu: „Komunisté toho využívají, aby ukázali lhostejnost či nepřátelství Západu k Československu a aby proto ukázali nezbytnost Československa spoléhat na Sovětský svaz a ostatní slovanské státy“ (*Foreign Relations of the United States 1947*. IV. Eastern Europe and the Soviet Union. Washington: United States Government Printing Office, 1972, s. 204).

Skrytou, ale výmluvnou hrozbu Německem komunisté použili i ve vyhrocených dnech nastolování svého mocenského monopolu. Konkrétně když předseda komunistické strany a předseda vlády Klement Gottwald při svém projevu v Národním divadle 22. února 1948 ministry, kteří na protest proti politice komunistů ve vládě 20. února t.r. podali demisi, obviňoval: „... každý pokus o zvrát našeho nového řádu a obnovu předmnichovského kapitalistického pořádku je těsně spjat s plány a intrikami západních imperialistů... Že západní rekce pracuje k obnově německého kapitalismu a imperialismu, že vzbuzuje revanšistické hnutí odsunutých Němců proti Československu a Polsku, že tu jde přímo o naši bezpečnost, samostatnost, existenci, ano to zřejmě nebrání naší reakci v jejím podvrtném díle. Zřejmě je i dnes, právě tak jako v době Mnichova, ochotna obětovat vše svým třídním a sobeckým zájmům.“¹⁶

Vazby německé otázky na spojenectví se Sovětským svazem si byli náležitě vědomi i demokratičtí politici, jak to dokumentoval při jednom ze svých projevů v roce 1946 E. Beneš: „Pro nás také neexistuje funkce tzv. mostu mezi západem a východem. My víme docela dobře, s kým sousedíme na západě. Zotaví-li se Německo, nebudeme svou polohou mezi žádným západem a východem. Budeme míti před sebou znovu Německo, tj. objeví se nám zase náš starý problém... Jsme však dnes v sousedství a ve spojenectví se Sovětským svazem bezpečnější a pro budoucnost klidnější.“¹⁷

Jen několik dní před komunistickým převratem 17. února 1948 se v Praze uskutečnila konference ministrů zahraničních věcí Československa a jeho spojenců Polska a Jugoslávie k německé problematice. Šéf československé diplomacie Jan Masaryk zde mj. uvedl: „Nemyslím, že Německo je dnes aktuálním válečným nebezpečím, ale rozhodně je a zůstává válečným potenciálem a je na nás a je naší svatou povinností, abychom ho trvale rozrušili a znemožnili.“¹⁸ A vůbec nejradikálnější protiněmecký projev ve vazbě na spojenectví se Sovětským svazem Masaryk pronesl ještě jako ministr popřevratové Gottwaldovy vlády k československým armádním činitelům 4. března 1948, kde uvedl: „Německo bylo, je a bude naším odvěkým nepřitelem... Naší záchranou je spojení se Sovětským svazem a naše místo je po jeho boku. Musíme být vděční, dovolí-li nám, abychom tam byli...“¹⁹

Jak Beneš, tak i Masaryk zklamání nakonec seznali, že tomu tak bude za cenu velmi bolestnou – na úkor demokracie a československé samostatnosti.

Definitivní nástup studené války, jehož projevem byl i kolaps demokracie v Československu, sebou přinesl i konec v dosavadních jednáních o mírové smlouvě s Německem. Od svého zasedání v Paříži po ukončení první berlínské krize na jaře 1949 se již nikdy nesešla Rada ministrů zahraničních věcí velmocí protihitlerovské koalice, která měla přípravu smlouvy na starosti.²⁰

¹⁶ GOTTWALD, K.: *1946–1948: sborník statí a projevů*, 2. Praha : Svoboda, 1949, s. 18–19.

¹⁷ BENEŠ, E.: *E. B. národu: z projevů presidenta republiky Dr. Edvarda Beneše v letech 1945–1946*. Praha: Zemská rada osvětová, 1946, s. 48–49.

¹⁸ MASARYK, J.: *Projevy, články a rozhovory 1945–1948*. Praha : Vysoká škola ekonomická, 1998, s. 359–360.

¹⁹ KOSATÍK, P., KOLÁŘ, M.: *Jan Masaryk – pravdivý příběh*. 3. vyd. Praha : Mladá fronta, 2009, s. 316.

²⁰ KUČERA, *Mírové uspořádání s Německem* s. 29.

2. Realita dvou německých států a Československo v období studené války (1949–1989)

Rokem 1949 nastal zásadní zlom v německé otázce. Ovšem nikoli v souladu s původními představami protihitlerovské koalice jako celku, a tedy ani Československa. Namísto sjednocení Německa, k čemuž měla otevřít cestu mírová smlouva, vznikly dva německé státy. Na území západoněmeckých okupačních pásem (Trizonie) se počátkem září 1949 konstituovala s potřebnými atributy demokratického státu Spolková republika Německo, považující se za nástupce předchozí německé říše a na mezinárodním poli zastupující celé Německo. Naproti tomu na území sovětské okupační zóny byla vyhlášena počátkem října téhož roku Německá demokratická republika, která za jádro budoucího sjednocení Německa považovala zase sebe. Na rozdíl od SRN, založené na principech parlamentní demokracie a tržní ekonomiky, NDR byla založena na mocenském monopolu komunistů (Jednotná socialistická strana Německa – SED) a, samozřejmě, pod sovětskou kontrolou. Německá otázka se tak vznikem dvou německých států s rozdílnými politickými režimy a vnější garancí velmocí pro budoucnost ještě více zkomplikovala.²¹

Rozdílná byla diplomatická emancipace obou německých států. Především se neuznávaly mezi sebou navzájem. SRN byla uznána zpočátku jen západními okupačními velmocemi, které posléze měnily svůj okupační statut ve spojenecký systém. Tato transformace byla dovršena Pařížskými dohodami z října 1954, na jejichž základě získala SRN (byť s určitými omezeními) postavení suverénního státu, který se integroval do západních struktur. SRN uznaly i další západní státy. V roce 1955 též uznal SRN jako jediná komunistická země Sovětský svaz, odůvodňující tento krok svou setrvalou spoluodpovědností v německých záležitostech jako člen velmocenské koalice, která se podílela na porážce a poválečné správě Německa.²² Nikoli však ostatní komunistické země.²³ NDR zase naproti tomu neuznávaly západní státy.

Existence dvou německých států se tak stala realitou, s níž se západoněmecká strana smířovala jen de facto. Do budoucna stále počítala se sjednocením Německa, tj. s připojením NDR.²⁴

²¹ „Přidanou hodnotu“ v tomto smyslu představovala samozřejmě i problematika spojená s rozdělením Berlína.

²² Smysl tohoto postupu dobové sovětské *Dějiny diplomacie* vysvětlovaly s logikou sobě vlastní následovně: „*Tento krok sovětské vlády přesvědčivě potvrdil realnost existence dvou na sobě nezávislých států na německé půdě, zlepšil mezinárodní postavení NDR...*“ (*Dějiny diplomacie 1945–1960*. Praha : Svoboda, 1982, s. 376).

²³ S výjimkou Jugoslávie, která diplomatické styky se SRN navázala v době roztržky se Sovětským svazem v roce 1951. Avšak SRN poté co o šest let později Jugoslávie uznala i NDR na základě Hallsteinovy doktríny diplomatické styky s Jugoslávií přerušila. K obnově došlo až v roce 1968. V roce 1967 v rámci svých emancipačních snah v rámci sovětského bloku diplomatické styky se SRN navázalo Rumunsko.

²⁴ A to na základě par. 23 ústavy SRN přijaté v květnu 1949 (tzv. Základní zákon – Grundgesetz), kde se ohledně její platnosti po výčtu stávajících zemí, z nichž SRN v té době sestávala, uvádělo: „*V ostatních částech Německa vstupuje v platnost po jejich přístupu*“ (*Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*. Dostupné na: <http://www.documentarchiv.de/brd/1949/grundgesetz.html>, cit. 10. 9. 2019). Problémem však zůstávala otázka těch německých území, která byla po válce připojena k Polsku a Sovětskému svazu (fenomén hranice Odra – Nisa). S odvoláním na dosavadní neexistenci mírové smlouvy, upravující i územní otázky, SRN pojímala rozsah Německa v jeho hranicích z roku 1937. Naproti tomu Sovětský svaz zastával stanovisko, které bylo prezentováno i u příležitosti výše uvedeného navázání vzájemných diplomatických styků, že „*otázku německých hranic vyřešila Postupimská dohoda...*“ (BĚLECKIJ, V., N.: *Politika Sovětského svazu v německých záležitostech v poválečném období /1945–1978/*. Praha : Lidové nakladatelství, 1979,

Naproti tomu NDR zastávala existenci dvou německých států ve snaze potvrdit především existenci svou – a to nikoli jako přechodný, ale setrvalý stav. Na základě toho pak východoněmecká strana ústy Ericha Honeckera, od počátku 70. let nejvyššího představitele NDR, prohlašovala, že „neexistuje ,otevřená‘ německá otázka.“²⁵

Za této situace bylo stále zřejmější, že i otázka mírové smlouvy bude záležitostí ne budoucího opětně jednoho, ale reálně existujících dvou německých států.²⁶ Avšak uzavření samotné mírové smlouvy se z mezinárodní agendy vytrácelo. Aktuálnějším se zdálo potvrzení statu quo na základě jiných diplomatických dokumentů. Konkrétně to pak byly v bilaterální rovině „východní smlouvy“ SRN v rámci Ostpolitik počátkem 70. let se Sovětským svazem, Polskem, NDR a Československem a v multilaterální rovině Závěrečný akt helsinské konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě v roce 1975.²⁷ V této podobě pak stav problematiky „zamrzl“ až do přelomu 80. a 90. let 20. století.

Vztah Československa k německé problematice v tomto období byl podmíněn jeho postavením satelita, podřízeného sovětské politice. Z toho vyplývalo i přebírání a kopírování názorů, návrhů a postupů sovětské zahraniční politiky s odůvodněním, že tato politika Sovětského svazu jako „nejvěrnějšího přítele a spojence“ je plně v souladu i s československými zájmy, které je možno prosazovat právě díky nesporné mocenské pozici Sovětského svazu ve světě.

Podobně jako ostatní komunistické země Československo vznik SRN velmi rozhodně odmítlo. Stalo se tak v podobě tak radikálního diplomatického dokumentu, jakým byla protestní nota československé vlády z 6. října 1949. Její obsah směřoval proti počínání západních mocností, z jejichž vůle byla SRN ustavena v rozporu se spojeneckými dohodami, zejména z Postupimi. Československá strana v této souvislosti vyjádřila znepokojení nad ožíváním německého nacionalismu a šovinismu a podporou protičeskoslovenské aktivizace Němců odsunutých z Československa.²⁸

Společnou platformu zemí sovětského bloku v této problematice pak vyjádřila deklarace ministrů zahraničních věcí Albánie, Bulharska, Československa, Maďarska, Polska, Rumunska, Sovětského svazu a také NDR přijatá na zasedání v Praze 25. října 1950. V této tzv. Pražské

s.181). Své setrvávání na německé jednotě SRN vyjadřovala i v rámci mezinárodních diplomatických aktů. Konkrétně u příležitosti podpisu smlouvy se Sovětským svazem vláda SRN předala dopis, kde se uvádělo, že „tato smlouva není v rozporu s politickým cílem Německé spolkové republiky přispívat k takovému stavu míru v Evropě, v němž by německý národ znovu dosáhl jednoty ve svobodném sebeurčení“ (*Dokumenty k politice obou německých států a k úsilí o normalizaci vztahů v Evropě 1964–1972*. Praha : SPN, 1973, s. 409).

²⁵ BĚLECKII, *Politika Sovětského svazu v německých záležitostech v poválečném období /1945–1978*, s. 13.

²⁶ To se z východoněmecké strany potvrzovalo konkrétně ve vládním memorandu k chystanému pařížskému summitu velmocí z 12. 5. 1960: „*Vláda Německé demokratické republiky by uvítala, kdyby mírová smlouva mohla být uzavřena se sjednoceným Německem... Protože postoj západoněmecké vlády nyní znemožňuje opětně sjednocení Německa, zůstává jen cesta uzavření mírové smlouvy s oběma německými státy*“ (*Dokumenty a materiály k otázce mírové smlouvy s Německem*. Praha : Ministerstvo zahraničních věcí, 1961, s. 258–259).

²⁷ Stávající postavení Berlína pak bylo s dílčími úpravami stvrzeno americkou, britskou, francouzskou a sovětskou stranou ve Čtyřstranné dohodě z roku 1971.

²⁸ *Dokumenty československé zahraniční politiky 1945–1960*. Ed. V. Kotyk. Praha : SNPL, 1960, s. 390–392.

deklaraci bylo požadováno: 1. aby západní mocnosti nepřipustily remilitarizaci Německa, 2. aby bylo odstraněno vše, co brání mírovému rozvoji německé ekonomiky, 3. aby v souladu s Postupimskou dohodou byla bezodkladně sjednána mírová smlouva s Německem a aby do roka po jejím sjednání byly z Německa staženy okupační síly velmocí.²⁹

Diametrálně odlišný byl postoj Československa ke vzniku NDR, kterou považovalo za to území Německa, kde se díky sovětské politice a tamních komunistů dařilo vývoji, který byl plně v souladu se spojeneckými dohodami a závazky o Německu a také ve shodě se zájmy Československa. Československo proto také NDR diplomaticky uznalo spolu s ostatními státy sovětského bloku již 11 dní po jejím vyhlášení, tj. 18. října 1949.³⁰ Za návštěvy předsedy prozatímní vlády NDR Otto Grotewohla byla jako první bilaterální dokument na této úrovni 23. června 1950 podepsána společná deklarace obou vlád. Obě strany shodně pozitivně ocenily své režimy a jejich zahraničněpolitickou orientaci na udržení a zabezpečení míru a ve spojitosti s tím orientaci na Sovětský svaz. Z hlediska československých zájmů byla důležitá pasáž, v níž se uvádělo, že obě strany vůči sobě „nemají žádných územních nebo hraničních nároků a jejich vlády zdůrazňují, že provedený odsun Němců z Československé republiky je nezměnitelný, spravedlivý a definitivně vyřešený“. V této souvislosti bylo připomenuto, že Němcům přesídleným na území NDR její vláda dala „plnou možnost a podporu zapojit se do budování a nalézt v Německé demokratické republice nový domov“.³¹

Československo také souhlasně přijalo uzavření smlouvy mezi Polskem a NDR ve rozděleném Zhořelci 6. července 1950. V této Zhořelecké smlouvě oba sousední státy Československa již v prvním článku dokumentu stvrzovaly společnou hranici na Odře a Nise.³²

O NDR byl v domácí propagandě ve vědomí československé veřejnosti vytvářen systematicky pozitivní obraz prvního státu dělníků a rolníků na německé půdě, který se důsledně vypořádává s dědictvím nacistické minulosti. Na rozdíl od SRN, která byla líčena jen jako semeníště revanšistů a pokračovatelů militaristické politiky předchozí éry.

Vztahy mezi Československem a NDR nalezly své institucionální a smluvní zakotvení nejdříve v multilaterální rovině. A to nejdříve v ekonomické rovině. Již v roce 1950 se NDR stala členem Rady vzájemné hospodářské pomoci. Integrace SRN do západních struktur a zejména na základě Pařížských dohod do jejich vojenských struktur (Západoevropská unie, NATO) a odmítavý postoj Sovětského svazu vůči tomu pak vedla v roce 1955 bezprostředně k začlenění NDR

²⁹ Tamtéž, s. 399.

³⁰ Uznání československou vládou bylo provedeno deklaratorně přivítáním vytvoření prozatímní vlády NDR a jejího programového prohlášení a usnesením vyměnit si s touto vládou diplomatické mise (tamtéž, s. 499).

³¹ Tamtéž, s. 500.

³² „Obě vysoké smluvní strany souhlasně potvrzují, že stanovená a existující hranice běžící od Baltského moře podél linie na západ od Svinouscia a dále podél řeky Odry do místa, kde se do ní vlévá Lužická Nisa a dále podél Lužické Nisy k československé státní hranici, je státní hranicí mezi Polskem a Německem“ (Světová politika 20. století v dokumentech (1945–1990). Ed. Z. Veselý. Praha : Vysoká škola ekonomická, 2001, s. 166). Bylo to vlastně první mezinárodní, byť jen bilaterální, smluvní stvrzení této hranice jako hranice polsko-německé, což nemohla přijmout SRN. Už i proto, aby za ní hranici Německa stvrzoval stát, jehož existenci neuznávala.

do vojenskopolitické struktury sovětského bloku v podobě Varšavské smlouvy, a to jako jednoho ze zakládajících členů. Na bilaterální úrovni byl spojenecký svazek v podobě smlouvy o spolupráci a vzájemné pomoci uzavřen 17. března 1967. Vzájemné vztahy se však problematizovaly v době Pražského jara, kdy rigidní východoněmecký režim, tehdy v čele s Walterem Ulbrichtem, patřil vedle sovětského vedení spolu s polským vedením k hlavním kritikům reformního procesu v Československu a podporovatelům vojenské intervence vůči Československu.³³ Vyjádřením dalšího rozvoje vztahů Československa v následném období (tzv. normalizace, 1969–1989) s NDR se pak stala nová spojenecká smlouva uzavřená 3. října 1977. Pokud šlo o vztah k německé problematice, v preambulích obou smluv je shodnými formulacemi uvedeno, že NDR „splnila zásady Postupimské dohody“.³⁴ Smlouva z roku 1967 obsahuje pro Československo důležitý článek 7 týkající se neplatnosti Mnichovské dohody a to od samého počátku.³⁵ Byl to výraz podpory československé straně podmiňující normalizaci se SRN právě touto kvalifikací Mnichovské dohody, jak to obsahovaly i smlouvy uzavřené tehdy i s dalšími státy sovětského bloku (1967 s Polskem, 1968 s Bulharskem, Maďarskem a Rumunskem).

Jestliže Československo trvalo na existenci NDR, bylo zřejmé, že bude muset zásadně upravit i svůj vztah k SRN. K realizaci toho si ovšem československá strana kladla dvě podmínky. Předně, že ve shodě s postoji ostatních členů sovětského bloku SRN uzná, že je jen jedním ze dvou německých států a může tedy vystupovat jen sama za sebe a nikoli za celé Německo. Druhou podmínkou bylo výše uvedení uznání neplatnosti Mnichovské dohody, a to od samého počátku.

Za první a výchozí krok k úpravě vztahů možno považovat logicky zastavení válečného stavu s Německem, který právně – byť ne de facto – v podstatě trval. Stalo se tak na základě vládního souhlasu vyhlášením prezidenta Antonína Zápotockého 3. února 1955. Pokud jde o počátek válečného stavu, v prohlášení se neuvádí žádné konkrétní datum, ale obecně je řečeno, že od chvíle, „kdy hitlerovské Německo se dopustilo útočných činů proti bezpečnosti, nezávislosti a územní celistvosti Československa.“³⁶ Tento akt byl odůvodňován rozdělením Německa vinou západních mocností a již probíhající rozsáhlou spoluprací s NDR a snahou o mírovou spolupráci s celým Německem.

Další prostor pro aktivity v tomto směru otevřela linie sovětské zahraniční politiky, která na základě XX. sjezdu sovětských komunistů (únor 1956) proklamovala potřebu a možnost politiky mírového soužití „států s různým společenským zřízením“. V tomto kontextu také věnoval

³³ Z obav před nepříznivými historickými reminiscencemi však vybraným jednotkám Národní lidové armády NDR byla přisouzena jen omezená podpůrná role. (VESELÝ, *V silokřivkách mezinárodních vztahů*, s. 381).

³⁴ *Československá zahraniční politika 1945–1989 (dokumenty)*. Ed. Z. Veselý. Praha : Vysoká škola ekonomická, 2001, s. 226, 363.

³⁵ „Vysoké smluvní strany konstatují, že Mnichovské dohody ze dne 29. září 1938 bylo dosaženo pod hrozbou útočné války, jakož i použitím síly proti Československu, že byla součástí zločinného spiknutí nacistického Německa proti míru a hrubým porušením základních pravidel soudobého mezinárodního práva, a že tato Dohoda byla proto od samého počátku neplatná, se všemi z toho vyplývajícími důsledky“ (tamtéž, s. 228).

³⁶ *Dokumenty československé zahraniční politiky 1945–1960*, s. 429.

úpravě vztahů se SRN pozornost tehdejší předseda československé vlády Viliam Široký v plénu Národního shromáždění 30. července 1956. Nejprve obvinil západní mocnosti, že znemožňují německé sjednocení, dále vyjádřil podporu NDR a ve vztahu k SRN uvedl: „*Súčasnne československá vláda vychádzajúc z toho, že v súčasnej dobe existujú dva německé štáty, vyslovila plnú ochotu nadviazať diplomatické styky i s Nemeckou spolkovou republikou, rozvíjať svoje hospodárske a kultúrne aj iné styky so západným Nemeckom na platforme dobrých susedských vzťahov. Československá vláda by považovala za prospešné aj uzavretie zmluvy o neútočení s Nemeckou spolkovou republikou.*“³⁷

O dva roky později pak normalizaci vzájemných vztahů navrhl v dopise z 1. července 1958 Široký přímo spolkovému kancléři Konrádu Adenauerovi. Nejdříve, samozřejmě a možno říci nediplomaticky, obvinil SRN, že usiluje o své vyzbrojení, a to i atomovými zbraněmi, a zhoršuje tak situaci ve střední Evropě. Poté navrhl navázání diplomatických styků mezi oběma zeměmi.³⁸ Kupodivu tento text víceméně deklarativní povahy neobsahoval žádné podmínky.³⁹ Německá strana na návrh na této úrovni neodpověděla a k navázání diplomatických styků nedošlo.

Neúspěšně skončila vůči Československu z druhé strany i iniciativa SRN v podobě tzv. mírové noty německého spolkového kancléře Ludwiga Erharda, zaslané 25. března 1966 zemím, s nimiž SRN měla diplomatické styky, a s výjimkou NDR i zemím sovětského bloku a také arabským zemím.⁴⁰ Jak plynulo z jejího oficiálního názvu (*Note der Bundesregierung zur Abrüstung und Sicherung des Friedens*), jejím obsahem byl návrh na snížení počtu jaderných i konvenčních zbraní mezi Východem a Západem, jejich kontrola a zřeknutí se násilí. Pro Československo však byla nepřijatelná pasáž o neplatnosti Mnichovské dohody až v důsledku jejího porušení Hitlerem, a ne od samého počátku.⁴¹

I přes nevyřešené diplomatické vztahy se mezi Československem – byť limitovaně jako v té době s celým Západem – rozvíjely ekonomické vztahy. V nich SRN mezi západními zeměmi zaujala posléze první místo.⁴² Proto alespoň zde došlo k posunu, když v roce 1967 bylo dohodnuto zřízení obchodních zastoupení s konzulárními pravomocemi mezi oběma státy v Praze a ve Frankfurtu nad Mohanem.

³⁷ *Československá zahraniční politika 1945–1989 (dokumenty)*, s. 177.

³⁸ *Dokumenty československé zahraniční politiky 1945–1960*, s. 454–459.

³⁹ Do snahy aktivizovat československou zahraniční politiku i s dalším západním sousedem s datem 14. 6. t.r. Široký zaslal dopis s návrhem rozvoje spolupráce i spolkovému kancléři Rakouska. S ním sice Československo mělo na úrovni vyslanectví diplomatické styky již od roku 1945, ale existovaly zde nevyřešené problémy hraniční, finanční a majetkoprávní povahy.

⁴⁰ Arabské země se SRN přerušily diplomatické styky poté, co předtím (12. 5. 1965) SRN navázala diplomatické styky s Izraelem.

⁴¹ „*Spolková vláda je toho názoru, že Mnichovská dohoda z roku 1938 byla roztrhána Hitlerem a nemá již žádný teritoriální význam. Nevznáší proto, jak už mnohokrát prohlásila, vůči Československu žádné územní nároky; zdůrazňuje, že toto je odpovědné stanovisko německé politiky*“ (*Dokumenty k politice obou německých států a k úsilí o normalizaci vztahů v Evropě 1964–1972*, s. 101).

⁴² BŘACH, R.: *Smlouva o vzájemných vztazích mezi ČSSR a SRN z roku 1973: od prvních rozhovorů po ratifikaci smlouvy*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AVČR, 1994, s. 55.

V politické rovině však byl rozvoj vzájemných vztahů komplikován i vystoupeními některých německých politiků ohledně Mnichovské dohody a odsunu Němců a jejich aktivit v SRN, které československá strana razantně pranýřovala a odmítala.⁴³ Častou agendou z československé strany byla kritika postoje SRN vůči nacistické minulosti. Vedle postoje k sudetským Němcům a jejich odsunovému traumatu to byla zejména otázka ukončení stíhání německých válečných zločinců, když po dvaceti letech, tj. v roce 1965, mělo podle mezinárodního práva dojít k jejich promlčení.⁴⁴

Určitou šanci k posunu ve vzájemných vztazích otvíraly pro československou zahraniční politiku a její vlastní aktivitu možnosti spojené s případným úspěchem reformního procesu Pražského jara. Ale ten byl vojensky Sovětským svazem a dalšími státy sovětského bloku násilně zastaven. Československo tak i svůj vztah k německé problematice a zejména k SRN mohlo odvíjet zas a jen od představ a zájmů sovětské politiky. Její zájem na politice uvolnění – cílově ovšem spojenou s mezinárodním stvrzením sovětských zájmů a z toho i plynoucí reality jí ovládaného bloku států střední a jihovýchodní Evropy – vytvořil jeden přece jen příznivý pól přístupu. Tím druhým pak bylo zase ze strany SRN úsilí o normalizaci s východními sousedy ztvárněné v podobě Ostpolitik spolkového ministra zahraničí a posléze spolkového kancléře Willyho Brandta. Prvními a hlavními výsledky toho byly smlouvy o zásadách vzájemných vztahů uzavřené v srpnu 1970 a v prosinci téhož roku se Sovětským svazem a Polskem. Důležité zde byly zejména pasáže týkající se zřeknutí použití síly a hrozby silou ve vzájemných vztazích a zřeknutí se jakýchkoli územních nároků.⁴⁵ Dne 21. prosince 1972 byla po předchozím uvolňování vzájemných styků uzavřena smlouva o vzájemných vztazích mezi SRN a NDR, kde přidanou hodnotou oproti předchozím smlouvám bylo jejich vzájemné uznání a navázání diplomatických styků.⁴⁶

Posledním článkem v řetězu těchto úspěšných diplomatických aktivit byla normalizace vztahů mezi SRN a Československem. Zde posun vázl na odlišných stanoviscích k Mnichovské dohodě. Československá strana trvala na její neplatnosti od samého počátku, německá strana na neplatnosti až po jejím porušení Hitlerem na základě okupace českých zemí 15. března 1939. Německá strana svůj postoj kontinuálně zdůvodňovala tím, že uznání neplatnosti dohody od samého počátku by mělo nepřípustný dopad na sudetské Němce, kteří jsou nyní spolkovými občany. A to v tom, že by to anulovalo či učinilo spornými všechny právní akty, k nimž došlo

⁴³ Např. v podobě protestních prohlášení ministerstva zahraničních věcí ke každoročně konaným srazům krajského sdružení sudetských Němců, kterým svou podporu i v podobě osobní účasti vyjadřovali i někteří němečtí vládní činitelé.

⁴⁴ K zabránění toho se československá strana uchýlila i k fingovanému nálezu tajných nacistických dokumentů na Šumavě. Československá strana si pak přičítala zásluhu, že to přispělo k tomu, že 26. listopadu 1968 OSN přijalo Úmluvu o nepromlčitelnosti válečných zločinů a zločinů proti lidskosti bez ohledu na dobu jejich spáchání. (Blíže viz BITTMAN, L.: *Mezinárodní dezinformace: černá propaganda, aktivní opatření a tajné akce*. Praha : Mladá fronta, 2000, s. 180; ŠTROUGAL, L.: *Paměti a úvahy*. Praha : Epoque, 2009, s. 130).

⁴⁵ *Dokumenty k politice obou německých států a k úsilí o normalizaci vztahů v Evropě 1964–1972*, s. 408–409, 426–427. Na základě článku III smlouvy pak Polsko se SRN 14. 9. 1972 navázalo diplomatické styky.

⁴⁶ Tamtéž, s. 568–569.

na základě stavu, který Mnichovská dohoda přivodila (připojení území obývaného německou menšinou k Německu).

Po řadě jednání a sondáží, probíhajících od jara roku 1971 a týkajících se i dalších záležitostí,⁴⁷ českoslovenští i západoněmečtí vyjednavací došli k dohodě, jejíž text byl 20. června 1973 parafován oběma ministry zahraničních věcí v Bonnu. Dne 11. prosince 1973 pak byla smlouva o vzájemných vztazích podepsána předsedy vlád a ministry zahraničí obou států. Text této Pražské smlouvy byl doprovázen ještě dalšími dokumenty vztahujícími se k provádění a výkladu jednotlivých článků smlouvy a dopisy obou ministrů zahraničních věcí týkajících se humanitárních otázek.

Základem smlouvy byla formulace článku I týkajícího se Mnichovské dohody, kde její neplatnost byla vyjádřena dohodnutým kompromisním termínem nulity: „Československá socialistická republika a Spolková republika Německa považují Mnichovskou dohodu z 29. září 1938 vzhledem ke svým vzájemným vztahům podle této smlouvy za nulitní.“⁴⁸ Na to navazoval v zájmu německé strany článek II, kde se uvádělo, že smlouva „se nedotýká právních účinků, které vyplývají vůči fyzickým nebo právnickým osobám z práva použitého v době od 30. září 1938 do 9. května 1945.“⁴⁹ Důležitá byla rovněž pasáž odstavce 3 tohoto článku, že „smlouva netvoří svými prohlášeními o Mnichovské dohodě právní základnu pro materiální nároky Československé socialistické republiky a jejich fyzických a právnických osob.“⁵⁰ I když interpretaci termínu nulity v podstatě každá strana pojímala na základě svých předchozích stanovisek, důležité bylo, že se to nestalo již překážkou k uzavření smlouvy a dalšího rozvoje vztahů. V den podpisu smlouvy byly také mezi oběma státy navázány diplomatické styky na úrovni velvyslanectví.⁵¹

I přes složitější projednávání ve spolkovém sněmu byla smlouva úspěšně na obou smluvních stranách ratifikována a výměnou ratifikačních listin 19. července 1974 vstoupila v platnost. Její význam lze spatřovat ve dvou rovinách. V bilaterální rovině, i když z hlediska povahy režimu z československé strany zůstávala řada limitů a omezení, znamenala výrazný posun ve vzájemných vztazích. V multilaterální rovině její význam spočíval v tom, že tvořila nezbytný článek kontextu v zájmu jak SRN a její Ostpolitik, tak i sovětského zájmu na uvolnění napětí v Evropě a rozvoji vztahů se Západem.

Byť v jiné než původně výchozí podobě tak vlastně československá strana německou otázku na základě dosažené úpravy vztahů k oběma německým státům považovala za ne-li zcela vyře-

⁴⁷ Mj. i toho jako nazývat SRN. Československá strana ji totiž označovala neoficiálně jako západní Německo, oficiální termín zněl Německá spolková republika, protože německý název Spolková republika Německo (Bundes Republik Deutschland) popíral, že na území Německa existuje i další německý stát – NDR. Nakonec se došlo ke kompromisu, přejímající název SRN v angličtině, francouzštině či ruštině – Spolková republika Německa.

⁴⁸ VESELÝ, Z., ed.: *Dějiny českého státu v dokumentech*. 3. vyd. Praha : Professional Publishing, 2012, s. 738.

⁴⁹ Tamtéž.

⁵⁰ Tamtéž.

⁵¹ To otevřelo cestu k navázání diplomatických styků i mezi SRN a Bulharskem a Maďarskem (21. 12. 1973), které je ze solidarity s Československem podmiňovaly právě normalizací vztahů SRN s Československem na základě vypořádání Mnichovské dohody.

šenou, tak stabilizovanou do té míry, že nebude ohrožením stability, stvrzené závěry helsinského summitu KBSE v roce 1975.

Oproti oficiální politice v této záležitosti zcela odlišný přístup zaujal československý disent, který v Pražské výzvě Charty 77 z 11. března 1985 zdůraznil sjednocení Německa jako nezbytný předpoklad k překonání rozdělení Evropy, ovšem při zachování současného územního statu quo: „Nelze-li v perspektivě evropského sjednocení nikomu upírat právo na seberealizaci, platí to i pro Němce. Jako žádné jiné, ani toto právo nelze uplatnit na úkor druhých, ani s přehlížením jejich obav. Prohlašme tedy jednoznačně, že východisko není možné hledat v nějaké další revizi evropských hranic. Hranice by v rámci evropského sblížování měly být stále méně významné, ale ani to nelze vykládat jako příležitost k nacionalistickým recidivám. Přiznejme však otevřeně Němcům právo svobodně se rozhodnout, zda a v jakých formách chtějí spojení svých dvou států v jejich dnešních hranicích. Po východních smlouvách Bonnu a po Helsinkách by se mohlo uzavření mírové smlouvy s Německem stát jedním z významných nástrojů pozitivní změny v Evropě...“⁵²

3. Od sjednocení Německa do rozdělení Československa (1990–1992)

Jestliže na úvodu předchozí kapitoly byl zvrátovým mezníkem ve vztahu k německé otázce rok 1949, v němž možno říci naplno začala studená válka a jejím rámci i rozdělení Evropy, o čtyřicet let později rok 1989 představuje začátek procesu opět opačného, kdy s koncem studené války skončilo i rozdělení Německa. Málokdo by v euforii vztahující se k sovětské perestrojce očekával, že dominovým efektem padnou komunistické režimy v zemích střední a jihovýchodní Evropy a nakonec i včetně Sovětského svazu samotného a že německá otázka dojde svého řešení v počátečních představách, tedy v podobě sjednocení Německa.

Proces německého sjednocení byl především projevem vůle východoněmeckého obyvatelstva, které svůj odpor k dosavadnímu režimu vyjádřilo oním „hlasováním nohama“, vrcholícím pak masovým exodem východoněmeckých turistů přes Maďarsko, Československo a Polsko do SRN. A nikdo vedle tak náhlého pádu komunismu neočekával doslova turbulentní akceleraci německého sjednocení.⁵³ Nicméně do roka se stalo sjednocení Německa realitou. A zde i aj především díky velmocem, které svou roli garanta německého sjednocení konečně dokázaly naplnit na základě smlouvy uzavřené USA, Sovětským svazem, Velkou Británií a Francií s oběma německými státy v Moskvě 12. září 1990 (smlouva 2 + 4).⁵⁴

⁵² CÍSAŘOVSKÁ, B., PREČAN, V., eds.: *Charta 77: dokumenty 1977–1989*, 2. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007, s. 693.

⁵³ I kancléř Kohl německé sjednocení v podobě připojení NDR k SRN na základě výše uvedeného článku 23 ústavy pojímal v podobě svého desetibodového plánu jako postupný proces, kde prvním stupněm bude konfederativní svazek obou německých států (DIECKMANN, K., REUTH, R., G.: *Helmut Kohl: chtěl jsem sjednocení Německa*. Praha : Karolinum, 1997).

⁵⁴ Oficiální název smlouvy zněl *Smlouva o konečném uspořádání ve vztahu k Německu (Světová politika 20. století v dokumentech (1945–1990))*, s. 458–463.

Československá diplomacie sjednocení Německa uvítala. A to v situaci, kdy se zásadní změny odehrály i v samotném Československu. Pád komunistického režimu v listopadu 1989 znamenal spolu s obnovou demokratických poměrů i obnovu postavení Československa jako suverénního státu. Za této nové situace i německá otázka ve vztahu k Československu již nepředstavovala problém spojený s bezpečností a ohrožením, ale již posunuta do roviny spolupráce dvou demokratických států.

Kvalitativně nová základna vzájemných vztahů vyžadovala ovšem vedle dílčích opatření umožňujících rozvoj vzájemných vztahů i nové smluvní zastřešení. Po více než ročním jednání byla v Praze za návštěvy spolkového kancléře Helmutha Kohla 27. února 1992 podepsána *Smlouva o dobrém sousedství a přátelské spolupráci*. I když v řadě pasáží byla smlouva obsahově shodná s podobnými smlouvami, které v rámci polistopadové zahraniční politiky Československo uzavřelo v průběhu roku 1991 s Itálií, Francií či Polskem, přesto smlouva s Německem pro složitost předchozích vztahů byla mnohem závažnější a vyžadovala vyjádřit se k některým problémům specificky. To odrážela již preambule smlouvy, kde byla stvrzena kontinuita československého státu od roku 1918 s odkazem na Pražskou smlouvu z roku 1973 potvrzena též nulita Mnichovské dohody.

I když smlouva obsahovala i další důležité pasáže jako podpora Německa při začleňování Československa do Evropských společenství (čl.10, odst. 2), přesto se v československém prostředí ve vztahu k minulosti stala předmětem kritiky a odmítání zejména z řad levicové části politického spektra a veřejnosti.⁵⁵ Ve vztahu k výše uvedené pasáži o kontinuitě československého státu konkrétně bylo kritizováno, že německý pojem existujících hranic mezi oběma státy – *bestehende Grenze* – může vést k jejich zpochybnování. Ve vztahu k citlivé problematice odsunu bylo kritizováno, že preambule smlouvy používá jen pojem vyhnání, který vyznívá vůči československé straně negativně.⁵⁶ Kritizována byla též absence problematiky majetkoprávních záležitostí, které na základě dopisu mezi oběma ministry zahraničních věcí byly ze smlouvy vyloučeny.⁵⁷ Určitý stín v této souvislosti i u prezidenta Václava Havla na Kohlovu výše uvedenou návštěvu vrhla kancléřova neochota k symbolickému gestu, jímž by uctil památku obětí nacistického teroru.⁵⁸

Uvedené problémy a deficity však byly převáženy prudkým rozvojem vzájemných vztahů zejména v ekonomické oblasti. Během roku 1992 se SRN stala nejvýznamnějším partnerem Československa v oblasti zahraničního obchodu a zahraničních investic. Obraz Německa se ve vědomí lidí začal velmi rychle proměňovat z předchozí komunistickou propagandou líčeného

⁵⁵ Podobně tomu bylo i na německé straně, kde zejména z prostředí sudetských Němců zaznívala kritika, že smlouva je ústupkem vůči československé straně.

⁵⁶ „...vědomy si četných obětí, které si vyžádalo panování násilí, válka a vyhnání, a těžkého utrpení, jež bylo způsobeno mnoha nevinným lidem...“ (VESELÝ, *Dějiny českého státu v dokumentech*, s. 758).

⁵⁷ HANDL, V. et al.: *Vztahy Spolkové republiky Německo ke státům střední Evropy od roku 1990*. Praha : Ústav mezinárodních vztahů, 1998, s. 201.

⁵⁸ KAISER, V.: *Prezident: Václav Havel 1990–2003*. Praha : Paseka, 2014, s. 158.

nepřítele v obraz obdivu úrovně Německa ve všech sférách a ne na posledním místě i v konzumní dimenzi.

Na přelomu let 1992/1993 došlo k rozdělení Československa. A i když ještě ve vztahu k Německu zejména na české straně zůstávaly některé problémy, přesto pro oba nástupnické státy československé federace předchozí vývoj mezinárodních poměrů a aktivita československé diplomacie vedly k tomu, že vše podstatné, co představovalo německou otázku jako problémovou záležitost, se již v zásadě podařilo zvládnout či vytvořit k tomu předpoklady.

Závěr

Jestliže na základě smlouvy o vypořádání vztahů k Německu a následných smluv došlo ke konečnému dořešení německé otázky v mezinárodní dimenzi, v rámci bilaterálních vztahů byl stále určitým problémem rozdílný postoj k minulosti, který se po rozdělení Československa na přelomu let 1992/1993 stal v této souvislosti především záležitostí v rámci česko-německých mezistátních vztahů. Jednalo se o to, co nepostihla přátelská smlouva z roku 1992, a to postoj k osudu německé menšiny po roce 1945. Kompromisní a shodné řešení pak přinesla až o pět let po přátelské smlouvě česko-německá deklarace z roku 1997, která se i přes řadu výhrad a kritik stala dalším pilířem k rozvoji vzájemných vztahů. Ale protože německá otázka byla vyřešena v zásadě a určujícím způsobem v mezinárodním prostředí ještě v době existence Československa, její doznívání a další rozvoj vzájemných vztahů v rámci bilaterálních vztahů česko-německých, jakož i slovensko-německých, již představují problematiku pro další studie. A je též zřejmé, že vyrovnání se s minulostí ve vztahu k německé otázce právě v případě jak českého, tak i slovenského národa, jakož i národů dalších, zcela neskončilo uzavřením německé problematiky diplomatickými akty v mezinárodní a mezistátní rovině. V rovině osobních prožitků, tragédií a traumat způsobených prvotně zločiny nacistického Německa a celkově hrůzami druhé světové války jím zaviněnou se ještě jedná i po desítkách let o problematiku stále citlivou. Vytvoření příznivých předpokladů pro rozvoj vztahů v mezistátní rovině však může tomuto procesu osobního vyrovnání se s minulostí výrazně napomoci.

I pro Československo tak byla německá otázka v rámci mezinárodního prostředí a posléze i bilaterálních vztahů vyřešena až po skončení studené války, rozpadu sovětského bloku a sjednocení Německa. To se jako demokratický stát pro demokratické Československo stalo nejen významným partnerem, zejména v ekonomické oblasti, ale později dokonce i spojencem v rámci NATO a EU.